

УДК 347.124

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.07>

Погребняк В.Я.

суддя

Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду,

к.ю.н.,

докторант кафедри цивільного права № 2

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**«ВИНИКНЕННЯ» ТА «НАБУТТЯ» СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ:
СУТІСНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ ОСНОВНОГО АКТА
ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ**

Постановка проблеми. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) багатий на використувану термінологію. Розгалужений термінологічний апарат дає змогу розкривати сутність позначуваних правових явищ, розрізняти окремі юридичні феномени між собою навіть за наявності спільних ознак. Крім того, як неодноразово зазначалось в юридичній літературі, чітке розуміння юридичних понять, зокрема і в контексті використовуваної термінології, підвищує ефективність нормотворчого процесу, сприяє формуванню однорідної практики правореалізації та правозастосування, забезпеченню прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин.

Терміни «виникнення» та «набуття» суб'єктивних цивільних прав використовуються в основному акті цивільного законодавства України повсюдно. У зв'язку з цим їх системний аналіз у контексті сутнісних зв'язків між позначуваними ними явищами здатне упорядкувати сучасне теоретичне розуміння природи відповідних юридичних феноменів і більш глибоко поглянути на положення ЦК України.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Сутнісно-термінологічні аспекти динаміки суб'єктивних цивільних прав ставали предметом розгляду таких вчених-юристів, як В.І. Борисова, Д.О. Бондаренко, Б. Віндшейд, Г. Дербург, С.С. Каширський, А.В. Коструба, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, Д.В. Носов, О.О. Отрадна, М.Д. Пленюк, В.О. Рясен-

цев, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.С. Толстой, Г.Г. Харченко, П.М. Ходирев, Б.Б. Черепакін, О.О. Ягельницький, В.Л. Яроцький та ін.

Формулювання завдання дослідження. Мета статті полягає у визначенні сутнісно-термінологічних особливостей вживання термінів «виникнення» та «набуття» суб'єктивних цивільних прав у тексті основного акта цивільного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що термін «виникнення» досить часто використовується в положеннях чинного цивільного законодавства України, вони не містять його визначення, рівно як визначення терміна «набуття», «перехід» та «припинення» суб'єктивних цивільних прав. У зв'язку з цим сутність позначуваних ними правових явищ розкривається загальним розумінням відповідних процесів, екстрапольованим у правову реальність.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «виникати» розкривається як: 1) зароджуватись, ставати дійсним, існуючим; з'являтися; відбуватися; 2) показуватися, ставати видимим; поставати в уяві [1, с. 142].

Зокрема, термін «виникнення» в контексті суб'єктивних цивільних прав вперше згадується в ст. 11 ЦК України в аспекті базової причинно-наслідкової моделі, якою визначаються підстави спричинення відповідного цивільно-правового наслідку. Зазначеним

нормативним положенням, зокрема передбачається, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, безпосередньо з актів цивільного законодавства, з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування; з рішення суду [2]. Таким чином, із наведеного нормативного положення вбачається, що термін «виникнення» акцентує на наслідку, породжуваному відповідними юридичними обставинами. При цьому автономізація цієї лексичної одиниці не дає змогу визначити характер підстави такого наслідку. При розгляді «виникнення» окремо від контексту неможливо встановити ані об'єкт, що почав своє існування, ані підстави, що детермінувала таке існування.

Саме тому в ЦК України аналізований термін вживається в нейтральному в контексті причинно-наслідкової моделі значенні і лише супутня термінологія конкретизує відповідну юридичну формулу. У зв'язку з цим у тексті ЦК України ми зустрічаємо використання таких словосполучень, як «відносини, які виникли» (ст. 5), «відносини, які виникають» (ст. 9), «цивільна правоздатність фізичної особи виникає» (ст. 25), «час виникнення недієздатності» (ст. 40), «підстави виникнення права» (ст. 73), «зобов'язання, що виникли» (ст. 96), «представництво виникає» (ст. 237 ЦК України) тощо [2].

У контексті суб'єктивних цивільних прав наведена специфіка супроводжує практично всю архітектуру основного акта цивільного законодавства України.

Крім того, в тих випадках, коли виникнення прав може бути результатом дій набувача або інших суб'єктів цивільного права чи настання передбаченої події, законодавець також воліє використовувати термін «виникнення», що за своїм змістом охоплює всі відповідні конструкції і позначає кінцевий результат, незалежно від причини його настання. Це можна побачити на прикладі ст. 179 ЦК України, в якій зазначається, що річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати

цивільні права та обов'язки, ч. 2 ст. 316 ЦК України, якою визначається, що особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном [2] тощо. Подібний підхід використано також у ст.ст. 355, 398, 407, 718 ч. 2, 1078 та ін. ЦК України.

Ефективність використання терміна «виникнення» в таких випадках підкреслюється варіативністю підстав спричинення юридичного наслідку у вигляді виникнення суб'єктивних цивільних прав. Акцентування на результаті забезпечує застосування відповідного нормативного положення до конкретних практичних ситуацій і не обмежує без необхідності форму підстави його спричинення, зокрема діями суб'єкта, в якого виникають суб'єктивні цивільні права, діями третіх осіб або подіями. У подібних конструкціях нормативних положень законодавець відштовхується від наявного наслідку або визначає лише наслідок без встановлення підстави. Це має важливе значення, оскільки в протилежному випадку при ефективному використанні герменевтичного методу може бути виявлено, що норма права не має застосовуватись до обставин правової реальності, на регулювання яких вона спрямовувалась, тобто її зміст може бути звужений або, навпаки, розширений шляхом використання неналежної термінології.

Саме тому досить часто в основному акті цивільного законодавства України законодавець використовує уточнюючі терміни для конкретизації правових ситуацій, до яких має застосовуватись норма права. Зокрема, наслідок у формі виникнення суб'єктивного цивільного права в контексті правових причинно-наслідкових моделей знаходить конкретизацію в термінах із суб'єктивістським забарвленням «набуття» та «придбання», що спрямовані підкреслити особливості підстави спричинення відповідного юридичного результату.

Перше ж використання терміна «набуття» ми зустрічаємо в ст. 28 ЦК України, ч. 1 якої, зокрема передбачається, що фізична особа

набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям [2]. Далі в абз. 2 ч. 1 ст. 30 ЦК України, зокрема визначається, що цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати [2].

Ключовим положенням ЦК України, яке розкриває сутність набуття суб'єктивних цивільних прав, варто вважати ч. 1 ст. 202, якою визначається, що правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [2].

Окреслений логічний ланцюг нормативних положень підкреслює номінативні особливості терміна «набуття», який позначає не просто результат у формі виникнення суб'єктивного цивільного права або спрямованість на його настання, але й сутність підстави виникнення права та її пов'язаність з особою, в якій такі права виникають. Категорія «правочин» об'єднує всі вольові дії, тобто весь масив юридичних фактів у вигляді юридичних актів, що спричиняють визначені нормами права або актами саморегулювання цивільних правовідносин юридичних наслідків, у зв'язку з чим «набуття» характеризується вольовими діями суб'єкта права. А у світлі ст. 28 ЦК України вбачається, що для набуття властиві дії суб'єкта, в якого відповідні суб'єктивні цивільні права виникають [2].

Підтвердження наведеної тези ми бачимо в главі 24 ЦК України «Набуття права власності» положення якої розкривають механізми виникнення та переходу суб'єктивних цивільних прав із позицій суб'єкта права, зокрема в ключі його дій, що породжують відповідний правовий результат, у зв'язку з чим активно оперують терміном «набуття». Відповідна тенденція до використання зазначеного терміна простежується і в наступних нормативних положеннях ЦК України, зокрема в ст.ст. 373, 374, 377, 388, 389, 390, 422, 459, 460, 462, 594, 596, 656, 658 та ін. ЦК України [2]. Хоча системний аналіз нормативних положень основного акта цивільного законодавства, зокрема ст.ст. 170–172, 197, 328,

334 та інших із позицій глави 17 «Представництво» дає змогу стверджувати, що суб'єкт може набувати суб'єктивні цивільні права опосередковано діями інших осіб, зокрема представника [2].

Таким чином, термін «набуття» в контексті співвідношення з «виникненням» характеризує не лише наслідок, але й підставу його спричинення, якою виступають дії, як правило, суб'єкта, в якого відповідні права виникають. При цьому стосовно наслідку необхідно зазначити, що «набуття» має яскраво виражений порівняний характер, тобто характеризує виникнення прав у конкретного суб'єкта, в той час як термін «виникнення» може використовуватись і для позначення початку існування суб'єктивного цивільного права загалом і для позначення початку його існування у конкретного суб'єкта в результаті переходу до нього (ст.ст. 334, 585, 794, 1223 ЦК України) [2]. Як зазначає П.М. Ходирев, у контексті права власності при вживанні слова «набуття» акцент ставиться на самому суб'єкті права власності, його стані як невластника та власника, в той час як слово «виникнення» ми застосовуємо не щодо суб'єкта, а до самого суб'єктивного права, що виникає в суб'єкта. Таким чином, терміни «набуття» та «виникнення» описують одне й те саме явище, але з різних сторін: особа набуває право власності, однак право власності виникає в набувача [3, с. 58].

Таким чином, «виникнення» є більш широким за змістом поняттям, у зв'язку з чим «набуття» суб'єктивних цивільних прав є однією з форм їх виникнення, для якої характерне вольове діяння суб'єкта цивільного права-набувача як підстави спричинення відповідного юридичного наслідку. Термін «набуття» має підкреслити особливості підстави спричинення відповідного правового результату в причинно-наслідковій моделі. У цьому ж відображається і одна з особливостей архітектури ЦК України, рух від загального до окремого, зокрема і в термінологічному аспекті.

Поряд із цим іноді нормативні положення демонструють не зовсім вдалі приклади розвитку норм ЦК України в окремих спеціальних нормативно-правових актах. Зокрема, в ст. 182 ЦК України визначається, що право власності та інші речові права на нерухомі речі, обтяження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації [2]. Однак у п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», який продовжує і конкретизує правове регулювання відносин у сфері державної реєстрації, зокрема визнається, що державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень – офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав [4]. У наведеному положенні вбачається відступлення від використаної законодавцем у ст. 182 ЦК України термінологічної бази. При цьому якщо узяти до уваги той факт, що термін «виникнення» є більш широким за змістом ніж «набуття», то вбачається, що в такому разі за формальними ознаками спеціальним законом ще й обмежено норму права, визначену основним актом цивільного законодавства України. Хоча в редакції до 1 січня 2016 р. зазначеним Законом передбачалось, що державною реєстрацією є офіційне визнання та підтвердження державою фактів виникнення, переходу та припинення прав на нерухоме майно [5].

Певні термінологічні неточності можна простежити і в тексті основного акта цивільного законодавства України. Зокрема, в ч. 1 ст. 334 ЦК України, яка має назву «Момент набуття права власності за договором» встановлюється, що право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом [2]. Очевидно, що в такому разі йдеться про активні дії зі сторони особи, яка здійснює передачу, тобто власника речі або особи, управленої на вчинення такої дії, однак не набувача. Звідси

і певна суперечливість використання терміна «набуття» щодо окресленої в аналізованому положенні ситуації.

Положення ЦК України також оперують терміном «придбавати», хоча і досить обмежено. Випадки його вживання є набагато рідшими за аналізовані нами вище лексичні одиниці. У сучасних тлумачних словниках термін «придбавати» визначається, зокрема як ставати власником чого-небудь (переважно купуючи); наживати, нагромаджувати майно, гроші тощо; купувати, призначаючи для кого-, чого-небудь [1, с. 1114].

При цьому аналіз положень ст.ст. 48, 118, 195, 345, 357, 358, 362, 366, 384, 388, 411 та ін. ЦК України [2] показує, що він використовується для позначення набуття права власності суб'єктом цивільного права на майно, тобто характеризує не лише підставу спричинення визначеного результату, але і конкретизує сам результат. Якщо термін «набуття» використовується для позначення виникнення діями суб'єкта будь-яких суб'єктивних цивільних прав, то «придбання» – як правило, лише права власності. З цього приводу Д.О. Бондаренко припускає, що терміни «набуття» та «припинення» є синонімами, які створені шляхом перекладу російського терміна «приобретение» [6, с. 361]. Однак, зважаючи на лексикографічні джерела, вірогідною вбачається позиція, що обидва слова мають українську автентичність, хоча дійсно виступають певною мірою синонімами, оскільки «набуття» визначається такими джерелами, зокрема, як ставати власником кого-, чого-небудь, діставати, здобувати кого-, що-небудь; купувати [1, с. 702].

Поряд із цим необхідно зважати ще й на те, що термін «набувати» використовується як стосовно суб'єктивних цивільних прав (ст.ст. 28, 30, 92, 170–172, 197, 198, 328 та ін. ЦК України) [2], так і стосовно майна (ст.ст. 48, 115, 122, 368, 388 ЦК України) [2], тобто «набувати права» та «набувати майно», в той час як «придбавати» в тексті основного акта цивільного законодавства

Україні практично завжди використовується у зв'язці з відповідним об'єктом, відмінним від суб'єктивних цивільних прав: «придбане майно» (ст. 48 ЦК України), «придбання акцій» (ст. 155 та ст. 156 ЦК України), «придбання єдиного майнового комплексу» (ст. 345 ЦК України), «придбання майна» (ст. 357 ЦК України), «будинок, споруджений або придбаний» (ст. 384 ЦК України), «придбання товару» (ст. 673 ЦК України) та ін. [2].

Лише окремі положення дають змогу припустити, що придбаватись можуть, у тому числі, суб'єктивні цивільні права, зокрема в ч. 4 ст. 358 ЦК України та в ч. 3 ст. 362 ЦК України використовується словосполучення «придбати частку у праві спільної часткової власності», а ст. 658-1 має назву «Придбання права на одностороннє розірвання договору» [2].

Висновки. Необхідно зазначити, що у світлі чіткості та однозначності юридичної термінології як одного з її недоліків у літературі визнається синонімія, за якої одне поняття позначається різними термінами [7, с. 47].

На наше переконання, це зауваження не має стосуватись випадків, коли допускається, а іноді і прямо визначається потребами цивільно-правового регулювання суспільних відносин використання в положеннях нормативно-правових актів близьких, однак неточних за змістом термінів. Це пов'язано

з вимогами нормопроєктувальної техніки, спрямованими підвищити чіткість регулювання суспільних відносин, рівень деталізації правової обстановки та обставин правової реальності, з якими пов'язується настання відповідних юридичних наслідків. Терміни «виникнення», «набуття» та «придбання» є одним із прикладів такої сутнісно-термінологічної схожості відповідних правових явищ та позначуваних ними термінів. Введення відповідних лексичних одиниць у понятійно-категоріальний апарат цивільного права пов'язується з розширенням уявлень про відповідні правові явища і вичерпуванням можливості використання одного терміна для їх позначення у зв'язку з підвищення ризику неточностей в їх розумінні.

Поряд із цим у процесі нормопроєктувальної роботи необхідно брати до уваги, що саме основний акт цивільного законодавства України, яким виступає ЦК України, здійснює імпульсний вплив на термінологію інших актів цивільного законодавства і виступає для неї вихідною лексико-семантичною базою. У зв'язку з цим термінологія таких актів має узгоджуватись із термінологією ЦК України, адже остання, будучи забезпеченою вищою юридичною силою, слугує основою для герменевтичного аналізу юридичних конструкцій та цивільно-правових нормативних положень.

Анотація

У статті проводиться сутнісно-термінологічний аналіз виникнення та набуття суб'єктивних цивільних прав у контексті положень ЦК України.

Звертаючись до комплексного аналізу нормативних положень ЦК України і особливостей вживання відповідної термінології, автор виявляє, що термін «виникнення» акцентує на наслідку, породжуваному відповідними юридичними обставинами. При цьому автономізація цієї лексичної одиниці не дає змогу визначити характер підстави такого наслідку. У процесі розгляду «виникнення» окремо від контексту неможливо встановити ані об'єкт, що почав своє існування, ані підстави, що детермінувала таке існування. У зв'язку з цим досить часто в основному акті цивільного законодавства України законодавець використовує уточнюючі терміни для конкретизації правових ситуацій, до яких має застосуватись норма права. Зокрема, наслідок у формі виникнення суб'єктивного цивільного права в контексті правових причинно-наслідкових моделей знаходить конкретизацію в термінах із суб'єктивістським забарвленням «набуття» та «придбання», що спрямовані підкреслити особливості підстави спричинення відповідного юридичного результату.

Термін «набуття» в контексті співвідношення з «виникненням» характеризує не лише наслідок, але і підставу його спричинення, якою виступають дії, як правило, суб'єкта, в якого відповідні права виникають. При цьому «набуття» має яскраво виражений порівняний характер, тобто характеризує виникнення прав у конкретного суб'єкта, в той час як термін «виникнення» може використовуватись і для позначення початку існування суб'єктивного цивільного права загалом і для позначення початку його існування в конкретного суб'єкта в результаті переходу до нього.

Своєю чергою, термін «придбання» використовується в положенні основного акта цивільного законодавства України для позначення виникнення права власності в суб'єкта цивільного права внаслідок його вольових дій.

Ключові слова: виникнення прав, набуття прав, придбання прав, термінологія, динаміка прав, цивільні права.

Pohrebniak V.Ya. “Emergence” and “acquisition” of subjective civil rights: essentially-terminological analyses of provisions of main act of civil legislation of Ukraine

Summary

The essentially-terminological analyses of emergence and acquisition of subjective civil rights in the context of provisions of Civil Code of Ukraine (hereinafter – CC of Ukraine) is conducted.

Analyzing complexly normative provisions of CC of Ukraine and a features of usage appropriate terminology the author defines that term “emergence” concentrates on sequence caused by juridical circumstances. At the same time the autonomization of this lexical unit doesn't allow to define character of cause for appropriate consequence. Considering “emergence” separately from juridical situation make impossible to define neither object that was emerged, nor cause that had been determined it. In this regard legislator compelled to use specifying terms in provisions of main act of civil legislation of Ukraine (CC of Ukraine) to concretize juridical situations in which appropriate norm need to be enforced. In particular consequence in form of subjective civil right emergence concretized in context of cause-effect relations by terms “acquisition” and “purchase” which contain subjective element and which aimed at emphasis features of appropriate juridical effect cause.

Term “acquisition” in contradistinction to “emergence” characterizes juridical effect as well as its cause that are actions of a person who acquire appropriate goods. Herewith “acquisition” has clearly defined relative character because characterizes emergence of subjective civil rights at concrete person while term “emergence” can be used for designation beginning of existence subjective civil right as it as well as for designation beginning of existence subjective civil right at concrete person as a result of transfer.

Term “purchase” is used in provision of main act of civil legislation of Ukraine for designation emergence of property right at a person that caused by willing actions of such a person.

Key words: right emergence, right acquisition, right purchase, terminology, dynamics of rights, civil rights.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. з дод. і допов. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).
3. Ходьрев П.М. Понятие и виды оснований возникновения права собственности. *Вестник Удмуртск. ун-та*. 2007. № 6. С. 57–62.

4. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України в редакції від 26.11.2015 р. № 834-VIII. *Відомості Верхов. Ради України*. 2016. № 1. Ст. 9 (зі змінами).
5. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України в редакції від 11.02.2010 р. № 1878-VI. *Відомості Верхов. Ради України*. 2010. № 18. Ст. 141 (зі змінами).
6. Бондаренко Д.О. Набуття (придбання) та виникнення права власності як різні правові явища. *Вісник Харківського нац. ун-ту внутр. справ*. 2007. Вип. 39. С. 359–364.
7. Черданцев А.Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции : монографія. Москва : Норма / ИНФРА-М, 2012. 320 с.